

БОГОСЛОВСКА

МИСЪЛ

1-2/2005

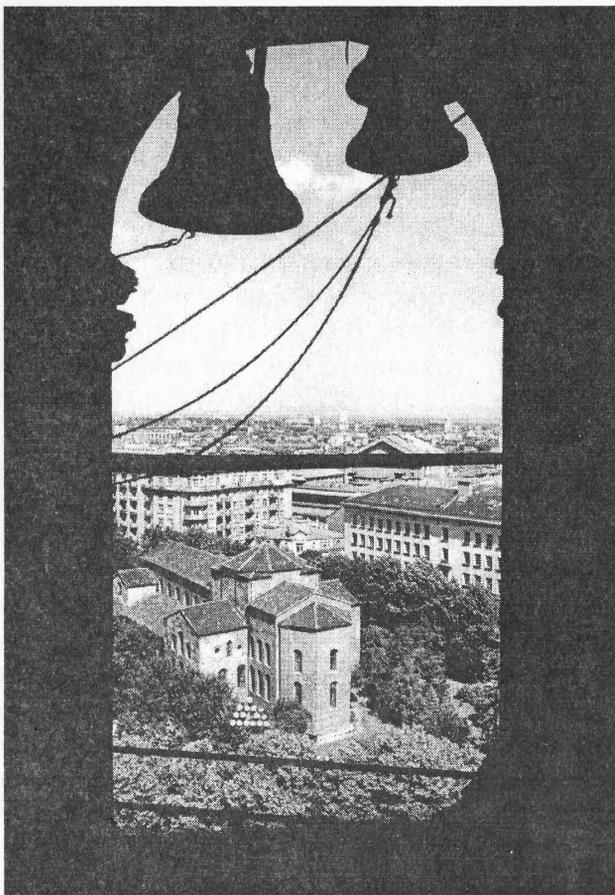

Д-р Асен Чилингиров, Берлин

ЗА ДАТИРАНЕТО И ПАТРОНАЖА НА СОФИЙСКАТА ЦЪРКВА "СВЕТА СОФИЯ"

За някои от най-забележителните паметници на нашето културно-историческо наследство са установени от българската наука датировки и атрибуции без всякакво основание и напълно противоречащи както на историческите извори, така и на данните, съдържащи се в тях, обикновено пренебрегвани от изследователите им. Така гордостта на българското средновековно изкуство, Боянските стенописи, са представени в изготвеното от българските официални институции предложение за обявяването им като паметник под закрилата на ЮНЕСКО въз основа на съответна експертиза от български "специалист" като "паметник на византийското изкуство в България". Ивановските стенописи, за които до преди половин век е бил запазен, а след това умишлено унищожен, но съхранен на фотографска снимка, дарителският надпис на цар Иван Асен II, се представят не като паметник от разцвета на българската култура през XIII век, а като произведение, рефлектиращо упадък на византийското изкуство от края на XIV век. Цяла поредица оригинални произведения на българската миниатюрна живопис от Златния век на българската култура пък се представят като копия, създадени от чужди майстори, макар и за атрибуцията на техните български автори да има неопровержими доказателства. Известно е и че археологическите разкопки и проучвания в България са правени често скандално лошо – и то не само в далечното, но и в не тъй далечното минало. Достатъчно е да се посочи за пример Калояновото погребение в църквата "Св. 40 мъченици" във Велико Търново, където поради невежеството на археолозите беше изхвърлен най-ценният археологически материал от разкопания гроб – единствения, съхранен до наши дни гроб на владетел от средновековната българска държава. Това се отнася и до Врачанската тракийска гробница, но и до църквата "Света Петка Самарджийска" в София, където пък бяха умишлено укрити и след това "изгубени" именно скелетите на погребаните, противоречащи на застъпваните от изследователите им "научни" тези. Разкопките и проучванията на софийската църква "Света София", най-важния исторически и културен паметник в българската столица, предал на нея името си, представляват обаче един уникал, равен на който няма в цялата европейска археологическа практика на XX век.

Още с първите публикации за тази църква от началото на миналия век се поставя най-оспорваният въпрос – за нейния произход и датирание. Оформят се две главни становища: първото, което я свързва със западноевропейски романски първообрази и влияния, датирайки я съответно от края на X до XII век, представяно от Андрей Протич, към когото покъсно се присъединява Оскар Вулф, и второто, поддържащо късноантичното ѝ възникване (V до VI в.) и нейния автохтонен произход, представяно от Богдан Филов, който през първите две десетилетия на века извършва археологически разкопки по целия терен на църквата. Зад Филов впоследствие застават болшинството от изследователите, на първо място арх. Ст. Бояджиев, който през 1950-те години прави нови проучвания по време на реставрационните работи върху паметника.

Докато в подкрепа на първото становище, което изхожда изключително от особеностите в плана на църквата, се посочват западноевропейски паралели, второто се основава само на повече от скромните археологически находки ("...сребърна кутия, три медни монети, толкова изядени от ръжда, щото само по образите може да се предположи, че принадлежат на синовете на Константин Велики, и частички изтлена материя с прах"), както и на някаква въображаема антична строителна техника, а и на интерпретацията на относителната хронология. Тази относителна хронология, очертана върху четири църкви, предшестващи по време сегашната засводена куполна бази-

лика, трябва според изследователите да оправдае по някакъв начин възникването на последната сграда около първата половина или средата на V век.

По време на своите разкопки през първото десетилетие на миналия век Филов открива под пода на съвременната църква високохудожествения и относително добре запазен мозаичен под на нейната предшественица с размери 144 м². След изготвянето на акварелно копие той унищожава напълно този забележителен паметник на античното изкуство в България – при това най-големият от стигналите до нас – за да търси какво има под него. Така един професионален археолог, получил най-доброто възможно образование за началото на миналия век, постъпва като обикновен иманяр, нанасяйки невъзместими щети на българската култура. Но неговите "заслуги" по отношение на софийската църква съвсем не се изчерпват с това. Той определя за тази църква абсолютна и относителна хронология, нямащи нищо общо с действителността, като ги обосновава с намерените в насипа между подовете на първата и третата (по неговата класификация) църкви 21 медни монети, 18 от които биват точно идентифицирани – те всички са от IV век, като най-старата е от император Лициний (308-324), а най-късната от Аркадий (395-408). Според логиката на Филов, най-старите монети, т. е. монетите на Лициний, трябва да са по-късни от пода на най-долната църква и следователно от първата постройка, а най-късните, монетите на Аркадий, трябва да са по-стари от пода на третата постройка. И за да стигне до това свое заключение Филов унищожава подовете мозайки на църквата. Но придобитите на такава висока цена сведения, се оказват без всякаква стойност, защото пръстта от насипа, в която той открива този тъй значителен брой монети (макар и те всички без изключение да са най-дребни и малоценни), няма нищо общо с хронологията на църквата. Тази пръст произхожда от стария некропол около църквата, а монетите по стар обичай са били поставяни до трупа на умрелия и са съставлявали част от задължителния инвентар при погребенията. Затова тези монети не могат да послужат за определянето на абсолютната хронология на различните постройки-предшественици на сегашната църква или на различните фази от техния строеж.

Има обаче и други възможности, които днес ни позволяват да датираме отделните фази на строежа със сравнително голяма точност. Това са подовете мозайки на сградите, чиито остатъци са намерени или още се намират под пода на сегашната сграда. Всички тези мозайки или мозаични фрагменти притежават голям брой датирани стилови паралели между огромното число подови мозайки – над 400 – открити през последните десетилетия от български, гръцки, албански

и югославски археолози предимно в южната и западната част на Балканския полуостров. Те са творби на добре известни ателиета и дори на едни и същи майстори, работили от края на V до началото на VII век. Декоративната система на фигуралните изображения и иконографията им възниква около края на V век, и се изявява в софийската "Света София" дори в една своя относително късна фаза.

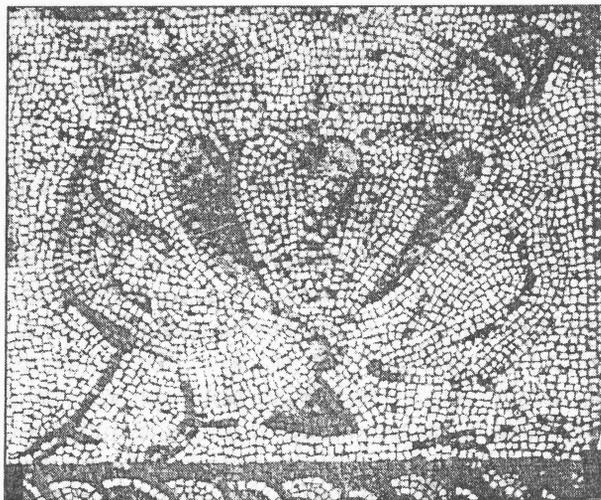
След уточняването на хронологията при различните подови мозайки от сградите, предшествали сегашната църква "Света София" в София, може вече да се изясни и датировката на самите църковни постройки, а също така техният първоначален вид и функциите им. Така първоначалната сграда, намираща се близо до мястото, където е олтарът на сегашната църква, в действителност не е била нито гробищна църква, както предполага Филов, нито мартириум, както твърди Бояджиев, а е била югозападна пристройка на голяма базилика, намираща се северозточно от сегашната църква и построена или украсена с мозайки в началото на VI век. Функциите на това малко помещение с апсида на изток се определят точно от декоративната система на подовата му мозайка, която отговаря на изискванията за катехумениума (помещението, заемано от кандидатите за кръщение) и е възникнала на границата на V-VI век. Навярно след разрушаването на базиликата през първата четвърт на VI век това помещение бива използвано временно като църква и за тази цел е разширено към запад. Не много по-късно, около края на VI или в самото начало на VII век, на мястото на тази временна постройка се изгражда трикорабна църква с плоско покритие – незначителната дебелина на стените не допуска изграждането на монументален свод, а още по-мал-

ко купол. В това си положение тази църква се използва през целия седми и осми век и вероятно е била тежко засегната по време на обсадата на града в 809 година, когато Сердика е присъединена към българската държава и става един от главните нейни административни и църковни центрове. Това означава, че изграждането на сегашната църква става по всяка вероятност още непосредствено след 865 година. В тази нова сграда редица особености не са характерни за съвременната ѝ византийска архитектура. Така нейната тухлена зидария с извънредно дебели слоеве хоросан не е традиционна – до това време тук преобладава смесената зидария, а тухлени строежи са голяма рядкост. Също така необичаен е и планът с напречен кораб (трансепт) и с олтарно пространство без странични помещения, подобно на олтарното пространство при Старата митрополия в Несебър, но и при първата строителна фаза на Голямата базилика в Плиска и на Охридската "Света София". Във византийските паметници не срещаме и съоръженията в западната част на църквата, напомнящи на т. нар. "вестверк" в дороманската и романската архитектура, но и в "Кръгла църква" в Преслав.

За изясняването на тези особености в архитектурния план на църквата помага нейният патронаж. Поради непознаване на историческите извори, болшинството изследователи свързват патронажа на Софийската "Света София" с патронажа на построената от Юстиниан I в Константинопол "Света София" и от там непосредствено с основните догми на православие и следователно с Константинополската патриаршия, възплътвяща тези догми и принципи в следантичната епоха. В действителност този патронаж няма нищо общо не само с епохата на Юстиниан, но дори и с идеите и символиката на православие, защото Юстиниановата сграда е построена на мястото на една едноименна църковна постройка, изградена малко след средата на IV век в разгара на арианския спор след утвърждаването на арианите в Константинопол като тяхен главен храм. Строежът на тази първа предшественица на Юстиниановата сграда влиза още в замислите на Константин Велики (324-337) като една от трите църкви във византийската столица, изразяващи в духа на гностицизма идеята за Божественото триединство: Мъдрост, Сила и Мир (Агия София, Агия Динамис и Агия Ирина), но е осъществен от неговия син и приемник Констанций II (337-361), споделящ както баща си идеите на арианството и приел както него светото кръщение на смъртното си легло от арианския епископ. Тя е била много голяма по размери базилика, известна под името "Великата църква" и е била осветена от арианския константинополски епископ Евдокий Антиохийски (360-370). Засегната тежко от земетресение в 361 и от пожар в 381 година, тази

църква става през последните десетилетия на IV век център на разногласията между арианите и православните и е главен прицел за яростта на православните зилоти; през 404 година е завзета за кратко време от войнстващите монаси, застъпници на "правата" вяра, и заедно със съседния ѝ патриаршески дворец става жертва на унищожителния пожар, предизвикан от монасите. Следващата едноименна постройка на това място е също така голяма по размери петкорабна базилика с атриум, изградена от Теодосий II (408-450), също симпатизиращ на арианите, и разрушена по време на въстанието Ника в 532 година от привържениците на православието. Но и строежът на Юстиниановата църква, при който се използват части от Теодосиевата базилика, няма нищо общо с православната традиция, макар и тази църква по-късно да става символ на православието. А и нейните архитекти, Антемий от Тралес и Изидор от Милет, като последни представители на античната наука в действителност са по-скоро завършители на една епоха, за чийто край обикновено се приема закриването на Атинската школа от Юстиниан в 529 година, с което също гностицизмът и арианството се поставят извън закона и продължават съществуването си вече в нелегалност и под различни форми, подведени от официалната църква и държавната власт под общия знаменател на ереси. Впоследствие обаче и православната църква, колкото тя и да е чужда на идеите на гностицизма, си присвоява символиката на гностиците по отношение на Божествената Мъдрост, като дори претендира тази символика да е неотменна част от нейната идейна същност. В този смисъл са насочени и опитите на някои православни богослови от XIX и XX век, като Владимир Соловьев и Сергей Булгаков, да изведат и принципа на познанието от катехизиса на православната църква. А за утешение на православните богомолци се съчинява трогателната история за "света София и нейните три дъщери, Вера, Надежда и Любов, загинали с мъченическа смърт по време на преследванията от римляните" – макар и с това да не се дава обяснение, защо тъкмо на тази "света София" са построени най-големите храмове в митрополитските центрове на източното православие.

Тъкмо тези обстоятелства ни насочват и към действителния произход на патронажа и връзката му с ранното християнство и с гностицизма. А в това отношение ние не можем да не вземем под внимание още две църковни постройки в централната и западната част на Балканския полуостров, също посветени на Божествената Мъдрост. Първата от тях, която по всяка вероятност е играла ключова роля, и то не само във връзка със своя патронаж, а и с архитектурните си форми, е била първоначалната солунска "Света София", изградена вероятно още преди VI век на същото място, където днес се намира

построената през VIII век сграда, запазила с малки изменения вида си и до сега. За предшественицата на Солунската "Света София" няма данни от историческите извори. Пръв гръцкият археолог М. Калигас въз основа на няколко сондажа, направени от него в начало-

то на 1930-те години върху терена на сегашната сграда, съобщава за наличието на нейната предшественица. В края на 1970-те и началото на 1980-те години гръцките археолози извършиха разкопки в голям мащаб по цялото пространство, заемано в миналото от тази църква, без да публикуват резултатите от тях. Според моите наблюдения, които можах да направя по време на разкопките през 1979, 1980 и 1981 г., при тази църковна постройка се касае за една огромна петко-рабна базилика с план и размери твърде близки до тези при т. нар. "Стар Св. Петър" в Рим, т. е. първоначалната постройка на катедралата във Ватикана. Материалите от разкопките, посредством които тази постройка би могла да бъде по-точно датирана, бяха укрити, а останките от основите отново зарити. Като най-значителна по своите размери църковна постройка не само в западната част на Балканския полуостров, а и в цялата европейска част на Византия, включително Константинопол, тя несъмнено трябва да е оказвала влияние при строежа на едноименните ѝ сгради на Балканския полуостров, между които са освен Софийската "Света София", също така и Старата митрополия в Несебър и Охридската "Света София".

Ако и днес да сме затруднени да определим точно ролята на архитектурните форми на Солунската "Света София", за това би могла да ни помогне втората ключова по отношение на ролята си църковна постройка, макар и значително по-късна от първоначалните сгради в Константинопол и Солун, но по-ранна от другите големи църковни постройки, посветени на Божествената Мъдрост в западната и централната част на Балканския полуостров. Това е една много по-малко известна постройка, достигнала до началото на XX век като внушителна развалина: църквата "Света София" в напуснатото още

през XVIII век градище Двиград (Due Castelli) в долината на река Драгоня, Истрия, днес в Хърватско, построена в края на VIII или началото на IX век в една от последните крепости на арианството. Макар и нейните останки да са били унищожени още в началото на XX век, запазена е пълната документация за нейното състояние до началото на века, заедно с архитектурна и фотодокументация, публикувани от австрийските изследователи А. Гнирс и В. Гербер.

След като са ни добре известни всички обстоятелства относно строежа и разрушаването на двете предшественици на Константинополската "Света София", ние имаме право да поставим под съмнение широкоразпространената версия за разрушаването от различни "варварски" народи, не само на предшествениците на Софийската "Света София", но също така и на едноименните църкви в Солун и Охрид като причина за разрушаването на последните, а и на много други църкви в западната част на Балканския полуостров през VI век, както и на целите градове Първа Юстиниана, Улпияна (Втора Юстиниана), Стоби, Никопол в Епир, Сирмиум и Скупи, изследователите допускат събарянето им от готите, хуните или славяните, както и някои от станалите по това време земетресения, макар и да е доказано вече многократно, че дори най-силни земетръси с епицентър близо до църковните постройки не са в състояние да ги разрушат напълно, а историческите извори не съобщават при това за никакви разрушителни земетресения в тези градове. Също така няма никакви данни за разрушения от земетръс и в двете други големи солунски църкви "Свети Димитър" и "Богородица Архипиитос", намиращи се в непосредствена близост до "Света София", а както е известно нито готи, нито хуни или славяни са могли да проникнат през крепостните стени на Солун и да разрушат именно тази църква.

Всички тези обстоятелства ни заставят да преразгледаме внимателно не само политическата, но и църковната история на цялата късноантична епоха в западния Балкански полуостров и то още от нейното християнизирание, извършено според църковните извори през първия век на новата ера. Въпреки старанията на всички български православни богослови от Д. Цухлев и Ив. Снегаров до Т. Събев да прикрият изповядването на т. нар. "арианска ерес" от страна на Сардикийската (Софийската) църковна организация през IV-VI век и нейната сепаратистична политика, водена чак до IX век, историческите извори дават достатъчно убедителни сведения за това. Още по време на Сардикийския църковен събор в 343 година сардикийският митрополит Протоген, както и повечето епископи от западната част на Балканския полуостров, се определят на страната на "арианите" и застъпват своята собствена църковна политика, поради което през

следващите десетилетия до 381 година всички те биват отлъчени от православната църква. Нито сардикийският митрополит, нито останалите епископи и митрополити от църквата в Илирик (западната част на Балканския полуостров), се поддават на натиска от страна на византийската държавна власт да се подчинят на Константинополската патриаршия. И когато в 516 година църковните първенци от Илирик биват закарани насила в Константинопол и хвърлени в затвора, където митрополитите на Ниш и Никопол в Южен Епир умират, по цялата централна и западна част на Балканския полуостров избухват размирици, наложили тяхното освобождаване. При основаването от Юстиниан на автономната архиепископия на Първа Юстиниана в 535 година сардикийската митрополия е поставена заедно с оснаталите епископии в северната част на Балканския полуостров в зависимост от тази автономна архиепископия, от която тя малко покъсно се отделя и в един дарителен надпис на император Тиберий Константин (578-582) нейният предстоятел вече се титулува "архиепископ", а не митрополит. Последното известие за нейната църковна организация в архивите на Римската църква е писмото на папа Григорий I от октомври 594 година, адресирано до "епископа" на Сердика Феликс, с което той го обвинява в неподчинение и непослушание, като го заплашва с наказание. Отговор на това писмо не е запазен, от което може да се съди за окончателното скъсване на църковната организация в Сердика с папата и константинополския патриарх. Представители на Сердика не участват на църковните събори в 680, 692 и 787 г., когато градът е подчинен на византийската гражданска администрация и то не поради разпадане на неговата църковна организация, както допускат повечето историци. Но и това подчинение изглежда е било само формално. Както може да се съди от съобщенията на византийския историк Теофан Изповедник, градските старейшини се споразумяват с българския владетел Крум по време на обсадата на града и зад гърба на император Никифор предават в 809 г. Сердика на българите.

